

ILUMINACIJA I MINIJATURA KAO ISKAZ GOSPODARSKE I POLITIČKE MOĆI: PRIMJER *MISALA JURJA DE TOPUSKO*

Ovaj će rad analizirati jedan folij (190^v), tekst i iluminacije iz najpoznatijega misala u Riznici Zagrebačke katedrale – Misala Jurja de Topusko. Analizom će se utvrditi čemu je Misal služio i pokušat će se odgovoriti na pitanje zašto je bio naručen baš krajem 15. stoljeća te koji je bio razlog njegova dovršetka 15-ak godina kasnije pošto je prvi put ostao nedovršenim zbog smrti naručioca. Osim folija 190^v, u radu će se interpretirati još dvije iluminacije, od kojih je jedna, ona koja prikazuje svetoga Jurja, ključna za razumijevanje dovršetka Misala u renesansnome stilu i koja je ujedno odraz specifičnoga položaja Zagrebačkoga kaptola i biskupije krajem srednjega vijeka, koji se u tome razdoblju nalaze na granici s Osmanskim Carstvom.

Ključne riječi: *Misal Jurja de Topusko; Zagrebački kaptol i biskupija; kasni srednji vijek; 15. stoljeće; 16. stoljeće; Osmanlije; opatija Topusko; Toma Bakač Erdödy; Julije Klović*

UVOD

Na razmeđu dvaju vjekova – srednjega i ranoga novoga vijeka, Zagrebački kaptol i biskupija postižu dotad najveći ekonomski uzlet. Kao svjedok tomu razdoblju ostalo je sačuvano nekoliko misala, a najpoznatiji i najraskošniji jest *Misal Jurja de Topusko*. *Misal* je pravi predstavnik ovoga prijelaznoga razdoblja zbog toga što u sebi sadržava i gotičke i renesansne iluminacije. Uopće njegov nastanak te simbolička interpretacija njegovih iluminacija dokazom su akumulirana bogatstva Zagrebačkoga kaptola i biskupije, autonomnosti djelovanja, ali i veza koje biskupija i kaptol imaju s drugim centrom moći – kraljem. Iako se o samome *Misalu* u literaturi dosta pisalo,¹ ovaj aspekt nije dovoljno naglašen, a također nije ni razjašnjeno pitanje nastanka renesansnih iluminacija. Ovaj će rad stoga pokušati uz pomoć analize folija iz kodeksa te njegovih nekoliko iluminacija odgovoriti na to pitanje te pokušati potvrditi tezu kako je *Misal* pokazatelj gospodarske i političke moći Zagrebačkoga kaptola i biskupije u kasnome srednjemu vijeku.

1 Vidi: D. KNI EWALD 1940: 44-84; A. IVANDIJA 1982: 1-26; G. GAMULIN 1993: 13; L. DOBRONIĆ 1994: 38; A. BADURINA 1995: 13-14, 103; M. PELC 2007: 547-548; M. PELC 2010: 168-169; A. BADURINA 2010: 667-670; S. CVETNIĆ 2012: 127-128; M. PELC 2013: 29.

1. PISMO I TRANSKRIPCIJA

Misal Jurja de Topusko u službenome je inventaru Zagrebačke katedrale poznat pod nazivom RK 354. *Misal* ima mjere korica 430 × 320 mm, u hrptu je širok 90 mm i težak ravno 10 kg. Ima sveukupno 298 folija od pergamene te 7 praznih listova papira.² Folij koji će se ovdje analizirati označen je brojem 190^v (vidi **Prilog 1**).³ Nosi naslov *Dedicac[i]o* te je pisan kasnogotičkom minuskulom⁴ na latinskome jeziku, kao i ostatak kodeksa, i to u dva stupca širine 80 mm i visine 270 mm. Na svim su folijama, uključujući i folij 190^v, ostavljeni veliki prazni rubovi zbog iluminacija.⁵ Folij 190^v nije lako čitljiv zbog brojnih brevijatura, ligatura i iluminacija te međusobno teško raspoznatljivih slova, a što je i uobičajena karakteristika kasnogotičke minuskule. Slova se teško razlikuju jer su vertikalna, šiljata i uglata te se lome i međusobno izjednačuju.⁶ Dvostupačnost teksta na stranici također je tipično gotički simbol stremljenja k visini.⁷ Najčešće korištene kratice jesu *dns* (*dominus*) i ona za *et*. U riječima je često ispušten jedan ili dva grafema, što je označeno točkom ili apostrofom iznad.⁸ Crvenom bojom označavani su prijelazi između različitih dijelova misa. Također, riječi koje su najviše skraćene vezane su uz liturgijske pojmove poput *ps* (*psalmus*) i *b. i. a* (*beatus ioannis apostoli*), dobro poznate svećeniku koji je vodio misu. Transkripcija teksta glasi:

2 S time što je jedan od folija, koji prikazuje raspeće, nestao oko 1924. A. IVANDIJA 1982: 1-26, 1-3.

3 Folije je prvo označio Kniewald, a potom Ivandija. A. IVANDIJA 1982: 3.

4 Usp.: F. ŠANJEK 2004: 103-112.

5 A. IVANDIJA 1982: 3.

6 A. BADURINA 1975: 219; ISTI 1995: 10; ISTI 2010: 665. Usp. i: F. ŠANJEK 2004: 103-112.

7 A. BADURINA 1984: 221.

8 Usp.: F. ŠANJEK 2004: 127, 131.

Lijevi stupac:

1. Ecce dies venient, dicit
2. Dominus, et suscitabo David
3. germen iustum, et regnabit
4. rex, et sapiens erit, et faciet
5. iuditium et iustitiam in
6. tera. Et hoc est nomen quod
7. vocabit eum, Dominus iustus.
8. In diebus illis saluabitur
9. Uida, et Israel habitabit con
10. fidenter. Propter hoc ecce
11. dies venient, dicit Dominus, et
12. non dicent, ultra uiuit Dominus
13. qui eduxit filios Israel de
14. tera egypti, sed vivit Dominus
15. qui eduxit et adduxit se
16. men domus Israel de tera Aqu
17. lonis, et de teris cunctis ad
18. quas eieceram eos illuc,
19. et habitabunt in tera sua. Dicit
20. Dominus omnipotens. Evan
21. gelion. Cum soleuassunt in hoc o
22. culos. Require dominica Christus.
23. Petar: in euangelio. Abiit in hoc.
24. In dedicatione ecclesiae ad. Is
25. pergemus. Christus. Deinde nobis.
- Christus Domus
26. tuam Domine decet suscitudo. Oremus.
27. Deus qui invisibiliter
28. contines omnia, et tamen
29. pro salute humani generis in
30. signa tue potentie uisibiliter
31. ostendis: templum hoc tue po
32. tentie inhabitantis illustra
33. ut omnes qui huc deprecaturi aduc

Desni stupac:

1. niunt de quinque tribula
2. tione ad te clamauit. Con
3. solationis tue beneficia con
4. sequentur. Pregamus ad missam:
5. Terribilis
6. est locus i
7. ste: hoc do
8. mus Dei
9. est et porta
10. celi, et vo
11. cabitur
12. aula Dei.
13. Psalmus. Quam dilecta tabernacula
14. tua, Domine virtutum concupiscit.
- Oremus.
15. Deus qui nobis per singulos
16. annos huius sancti templi
17. tui consecrationis reparas
18. diem et sacris semper mysteriis re
19. presentas incolumes: exau
20. di peces populi tui et presta, ut quis
21. quis hoc templum beneficia
22. petiturus igreditur cuncta
23. se impetrasse letetur. Per Dominum.
24. Lecio libri apocalypsis beati Ioannis
- Apostoli
25. In diebus illis: Vidi civit
26. tem sanctam lerusalem novam descen
27. dentem de celo a Deo paratam
28. sicut sponsam ornatam viro
29. suo. Et audivi uocem ma
30. gnam de throno dicentem. Ec
31. ce thabernaculum Dei cum
32. hominibus et habitabit cum
33. eis. Et ipsi populus eius erunt.

2. SADRŽAJ TEKSTA

Sadržaj teksta misni je tekst koji čita biskup prilikom posvećenja novoizgrađene crkve te stoga i nosi naslov *Dedicac[i]o*, odnosno *posvećenje*. Za prvi dio teksta u lijevome stupcu, do 20. retka, može se prepoznati kako se radi o citatu iz *Staroga zavjeta* (Jeremija 23: 5-8) koji u prijevodu glasi: *Evo dolaze dani - riječ je Jahvina - podići ću Davidu izdanak pravedni. On će vladati kao kralj i biti mudar i činit će pravo i pravicu u zemlji. U njegove će dane Judeja biti spašena i Izrael će živjeti spokojno. I evo imena kojim će ga nazivati: <Jahve, Pravda naša.> Zato, evo, dolaze dani - riječ je Jahvina - kad se više neće govoriti: <Živoga mi Jahve koji sinove Izraelove izvede iz zemlje egipatske>, nego: <Živoga mi Jahve koji potomstvo doma Izraelova izvede i dovede iz zemlje sjeverne i iz svih zemalja kamo ih bijaše prognao, tako da obitavaju u zemlji svojoj.>⁹ Također, zadnji dio teksta u desnemu stupcu, 25. – 33. redak, citat je iz *Novoga zavjeta* (Otkrivenje 21: 2, 3): *I Sveti grad, novi Jeruzalem, vidjeh: silazi s neba od Boga, opremljen kao zaručnica nakićena za svoga muža. I začujem jak glas s prijestolja: <Evo Šatora Božjeg s ljudima! On će prebivati s njima: oni će biti narod njegov, a on će biti Bog s njima.>*¹⁰ Ostatak teksta vezan je uz molitve prilikom posvećivanja nove župne crkve. Posvećivanje je spadalo u domenu biskupske pastoralne djelatnosti jer je novoizgrađena crkva u srednjemu vijeku postajala svetom samo kada bi ju biskup blagoslovio.¹¹ Upravo se iz namjene sadržaja ove stranice iz folija vidi kako je *Misal* bio naručen za biskupa – kada bi on predvodio liturgiju. *Misal* se zbog svoje raskošnosti vjerojatno koristio samo u posebnim prilikama. Kada je bio naručen, trebao je služiti prije svega kako bi reprezentirao moć i bogatstvo Zagrebačkoga kaptola i biskupije. Naime, postupak nastanka takvoga misala bio je skup jer je trebalo platiti papir, boje, pisara i iluminatora.¹² O tome kako je izgledalo sklapanje ugovora svjedoče sačuvani ugovori u talijanskim gradovima poput Milana i Venecije. Taj je postupak uključivao povezivanje knjižničara, skriptora, iluminatora i patrona.¹³ Krajem srednjega vijeka dolazi do povećanja distribucije knjiga, svojevrsne „demokratizacije“ korištenja pisanom riječi zbog pojave tiska te se i iz toga može zaključiti kako su iluminirane knjige bile naručivane prije u svrhu iskazivanja moći i bogatstva negoli za svakodnevno korištenje.¹⁴ I također, o tome trendu govori povećanje formata liturgijskih knjiga u XIV. stoljeću, a posebice u XV. kada su liturgijske knjige namijenjene većemu broju članova kora mogle dosegnuti 400 × 580 mm.¹⁵*

3. OKOLNOSTI NASTANKA MISALA

U slučaju nastanka *Misala Jurja de Topusko* postupak je bio zaista dugotrajan jer je *Misal* oslikavan u dva navrata. Prvi put kada je naručen ostao je nedovršenim pa se stoga vjerojatno i nije upotrebljavao za biskupa Osvalda Thuza (1466.-99.) niti za njegova nasljednika Luke Baratina (1500.-1510.). Ipak, razdoblje kada je prvi puta naručena njegova izradba odražava veliku gospodarsku i političku moć Zagrebačkoga kaptola i biskupije,¹⁶ moć koja je bila izgrađivana i tijekom prethodna dva stoljeća.

9 Preuzeto s: <http://www.hbk.hr/biblija/sz/jr.htm#jr36> (pristupljeno: 15. 8. 2016.)

10 Preuzeto s: <http://www.hbk.hr/biblija/nz/otk.htm#otk40> (pristupljeno: 15. 8. 2016.)

11 E. WELCH 2000:181.

12 Usp.: A. STIPIČEVIĆ 2004: 179-183, 262, 263.

13 E. WELCH 2000: 72.

14 A. BADURINA 1984: 219-220.

15 A. BADURINA 1995: 12; A. BADURINA 2010: 668.

16 Promatraju se odvojeno zbog toga što još početkom 13. stoljeća dolazi do odvajanja dviju mensi i formiranja dvaju gospodarskih entiteta – zagrebačkoga biskupa i kaptola. Vidi: M. JERKOVIĆ 2011: 176, 154.

Naime, Zagrebački kaptol kao korporacija od 13. je stoljeća upravljao nad trima vlastelinstvima – zagrebačkim, sisačkim i topličkim. Ostvarivanje vlasti nad posjedima tih vlastelinstava temeljilo se na vrhovnome (*dominium directum*) i koristovnome vlasništvu (*dominium utile*), čime je omogućeno kontinuirano dobivanje prihoda i stalna poljodjelska djelatnost na posjedima.¹⁷ Nakon reorganizacije posjeda u prvoj polovici XIV. stoljeća¹⁸ završen je proces stvaranja upravne strukture nad vlastelinstvima, a u isto vrijeme dolazi do specijalizacije proizvodnje na pojedinim posjedima.¹⁹ Dolazi i do jačanja trgovine koju Kaptol nastoji kontrolirati, što je vidljivo osnivanjem trgovišta u Sisku i Varaždinskim Toplicama početkom XV. stoljeća.²⁰ Osim toga, Kaptol je imao ovlasti na svojim vlastelinstvima sakupljati i redovne i izvanredne poreze koje bi Sabor zahtijevao te se zapravo događalo da je nametao više od traženoga.²¹ Efikasan upravni, porezni i administrativni sustav²² omogućio je akumulaciju velikoga bogatstva krajem srednjega vijeka. Također, unatoč povremenim osmanskim upadima poput onoga 1469. godine,²³ i strave koju su izazivali, Osmanlije još nisu predstavljali pravu prijetnju.

S druge pak strane, Zagrebačka je biskupija krajem srednjega vijeka obuhvaćala 14 arhiđakona-ta, a biskup je imao i vlastite feudalne posjede od kojih su najvažniji bili oni u Ivaniću, Čazmi i Dubravi.²⁴ Iako ugarsko-hrvatski kralj Matijaš Korvin (1458.-90.) i biskup Thuz nisu uvijek bili u najboljim odnosima, Matijaš je bio taj koji je u drugoj polovici 15. stoljeća doprinio jačanju Zagrebačke biskupije. Pomogavši postaviti Thuza na biskupsku stolicu nakon 33-godišnje sedisvakancije, Matijaševa je dugogodišnja stabilna vlast imala utjecaja i na biskupsku vlast, što je vidljivo u činjenici da je Thuz ponovno regulirao ubiranje crkvene desetine. U Thuzovo se doba preuređuje katedrala, naručuje skupocjeno crkveno posuđe i naposljetku naručuju se crkvene knjige. Po prvi je put Thuz iz Italije naručio tiskanu knjigu, a radilo se o *Brevijaru* koji je tiskan u Veneciji 1484. po zagrebačkome običaju. Ono što je također pokazateljem bogatstva biskupije jest to što po prvi put crkvene knjige bivaju iluminirane na njezinu području, u skriptorskoj radionici koju je Osvald osnovao.²⁵ Sve iluminirane knjige u prijašnjemu razdoblju bile su naručene izvana.²⁶

Jedna od crkvenih knjiga za koju se zna kako je napisana i oslikana u tome skriptoriju jest MR 170. Kodeks MR 170 važan je i za RK 354, odnosno *Misal Jurja de Topusko*, zbog toga što je oba misala naručila ista osoba, kanonik Juraj.²⁷ No, dok je MR 170 bio dovršen, *Misal Jurja de Topusko* nije. Također, prema je Juraj zabilježio svoje ime u RK 354, nije zabilježio i godinu nastanka, ali jest u MR 170 (1495.). Stoga se može zaključiti kako godina u misalu RK 354 nije bila zabilježena zato što kanonik Juraj umire 1498. godine, prije negoli je *Misal* dovršen. Pretpostavlja se da su isti skriptor (*Mathei de Milethnicz*) i sitnoslikar (*Johannes Hans Almannus pictor*) radili na oba misala.²⁸ Većina gotičkih iluminacija i minijatura nastala

17 R. GAJER 1978: 5, 58.; M. JERKOVIĆ 2011: 149, 164.

18 M. JERKOVIĆ 2011: 167.

19 Prvenstveno se radi o proizvodnji vinove loze i svinjogojstvu. J. ADAMČEK 1980: 197, 199, 208, 209, 211-215.

20 J. ADAMČEK 1980: 164, 167.

21 J. ADAMČEK 1987: 67, 68.

22 Kaptolskim statutima koji nastaju 1334. godine sustav je bio i pravno kodificiran. M. JERKOVIĆ 2011: 163.

23 L. DOBRONIĆ 1994: 23.

24 U 16. stoljeću zbog spomenutih osmanskih osvajanja područje biskupove ingerencije i *dominium directum* znatno će se smanjiti. A. LUKINOVIĆ 1995A: 27, 28, 33, 49, 50.

25 Vidi više o razdoblju biskupovanja Osvalda Thuza: L. DOBRONIĆ 1994: 27-58; S. RAZUM 1995: 207-220. Detaljnije o vladavini Matijaša Korvina: P. ENGEL 2001: 298-322.

26 M. KURELAC 2000: 42, 43.

27 Postojala su dva pomoćna Osvaldova biskupa s imenom Juraj i obojica su bili naslovni biskupi rožnjanski. Prvi je bio sufraganom 1473. – 1488., a drugi 1488. – 1498. godine. Ovdje se radi o drugome Jurju. S. RAZUM 1995: 215.

28 A. IVANDIJA 1982: 5-8; D. KNIEWALD 1940: 47, 48; S. RAZUM 1995: 215.

je po uzoru na njemačkoga sitnoslikara Israhela von Meckenema.²⁹ Dok Kniewald ne pronalazi smisao u grotesknim gotičkim prikazima, Ivandija zaključuje kako groteska na simboličan način prati tekst misala. U tome smislu, i „najšokantniju“ iluminaciju koja prikazuje kako zečevi peku lovce na ražnju, a pojavljuje se uz blagdan Tijelova, Ivandija je objasnio neshvatljivošću euharistije za sve one koji nisu upoznati s dogmom.³⁰ Međutim, radi se zapravo o toposu srednjovjekovnoga obrnutoga svijeta, gdje se uzvišena ozbiljnost ističe obrnutim, tj. smjehovitim.³¹ Sitnoslika nastaje prema predlošku, no upotrijebljeni model govori o težnji za praćenjem europskoga trenda u umjetnosti i o uklopljenosti zagrebačkih kanonika i biskupije u tadašnji srednjovjekovni simbolički imaginarij iako sa zakašnjenjem.³²

4. NASTANAK NOVIH RENESANSNIH ILUMINACIJA

Kako bi se razumjele okolnosti oslikavanja renesansnih iluminacija³³ u *Misalu*, potrebno je prvo interpretirati najvažniju i ujedno najljepšu gotičku iluminaciju u *Misalu* koja prikazuje svetoga Jurja kako ubija zmaja (vidi **Prilog 2**). Iluminacija je aluzija na njegova naručioca – kanonika Jurja, ali i simbolički odraz zbilje. Već je Ivandija zaključio kako bi zmaj mogao reprezentirati osmansku opasnost,³⁴ no prikaz se može povezati i s cistercistskom opatijom u Topuskome. Naime, kanonik Juraj bio je uživatelj nadarbine te opatije,³⁵ koja se nalazila na samome jugu kraljevstva. Cistercitska opatija Topusko³⁶ još je u prvoj polovici XV. stoljeća prošla razdoblje transformacije, u kojemu je uvedena komendantura, a što je značilo da redovnici više nisu birali svojega opata, već ga je imenovao papa.³⁷ Međutim, kako se Opatija nalazila na granici s Osmanskim Carstvom (od 1463.), predstavljala je važan mehanizam obrane jer je imala vlast nad nekoliko utvrda u svojoj okolini, od kojih je bila najpoznatija ona pored Bihaća.³⁸ Stoga ne čudi kako se kanonik Zagrebačkoga kaptola Juraj 1480. pojavljuje i kao gubernator opatije Topusko.³⁹ Matijaš je Korvin možda bio inicijatorom spajanja ovih dviju časti kako bi oslabljenu Opatiju čvršće povezo s Biskupijom i time ojačao kontrolu nad njom u razdoblju osmanske ugroze. Osim toga, to bi se uklapalo i u Matijaševu politiku neutralizacije Frankapana jer je prijašnji gubernator bio

29 D. KNIEWALD 1940: 46, 54, 56.

30 A. IVANDIJA 1982: 9, 14.

31 Sitnoslika se nalazi odmah ispod teksta: *Ego sum panis vivus, qui de caelo descendit. / Ja sam kruh živi koji je s neba sišao. S. CVETNIĆ 2012: 127, 128. Općenita je karakteristika gotičke iluminacije iracionalnost motiva, grotesknost i apsurdni položaji bića koja su prikazana. A. BADURINA 2010: 669.*

32 A. BADURINA 1984: 219.

33 Prema Anđelku Badurini minijatura je zasebna slika maloga formata, a iluminacija cjelokupno likovno oblikovanje knjige, od impostacije teksta i njegova odnosa prema veličini stranice, preko sitnih ukrasa i inicijala do figurativnih prikaza. A. BADURINA 2004: 221

34 A. IVANDIJA 1982: 16.

35 A. IVANDIJA 1982: 6; D. KNIEWALD 1940: 50.

36 Ugarsko-hrvatski kralja Andrija II. (1205.-35.) 1205. godine dovodi u Topusko cistercite iz opatije Clervaux, a fundacijska isprava potječe iz 1211. godine. Vidi više o osnivanju Opatije: M. ANČIĆ 1994: 30; A. NOVAK 2008A: 37, 38, 40. Opatija je bila i dijelom Goričkoga arhiđakonata te u 14. stoljeću postaje produženom rukom Zagrebačkoga kaptola i biskupije. Vidi: A. NOVAK 2008A: 37, 38, 40; A. NOVAK 2008B: 27, 28.

37 Cistercitski red propada nakon Velike zapadne shizme (1378. – 1417.) jer je cistercitema otada bilo zabranjeno ostvarivati kontakt sa svojim filijalama odanim Rimu. Također, u vrijeme samoproglašenoga opata Ivana Albena (1420. – 1433.), ujedno i zagrebačkoga biskupa, Opatija gubi na ugledu. Nakon njega, papa direktno počinje postavljati komendatore / upravitelje Opatije. A. NOVAK 2008A: 80, 84. Naime, papinstvo je općenito u 15. stoljeću zbog akumuliranoga bogatstva cistercitskih opatija na njih počelo gledati kao na bogate prebende te postavljati komendatore koji nisu imali nikakvih duhovnih obaveza prema redovnicima u opatiji. Vidi: G. MELVILLE 2016: 305, 306. Do 1510. godine 7 od postojećih 16 cistercitskih samostana u Ugarsko-Hrvatskome Kraljevstvu bilo je pripojeno lokalnomu biskupu. P. ENGEL 2001: 336.

38 A. NOVAK 2008A: 147-151.

39 A. IVANDIJA 1982: 6.

Martin Frankapan.⁴⁰ Dakle, kako općenito u kršćanstvu zmaj simbolizira sotonu,⁴¹ u ovome slučaju zmaj bi mogao simbolizirati Osmanlije, a sveti Juraj mogao bi biti personifikacija same cistercijske opatije Topusko, koja je unatoč gubitku svoje duhovne dimenzije i dalje bila važnim čimbenikom u Zagrebačkoj biskupiji,⁴² ali i šire u Kraljevstvu, upravo zbog svoje uloge u protuosmanskom sustavu. Također, na minijaturi se pojavljuje i Djevica Marija, što bi se moglo povezati s titularom Zagrebačke katedrale, no Djevica Marija bila je i zaštitnicom cistercijske opatije Topusko.⁴³

Illuminacije na foliju 190° oslikane su unutar okvira oko teksta. Unutar njega nalaze se i dvije samostalne minijature te jedna minijatura oko početnoga slova (vidi **Prilog 1**). Osamostaljevanje minijatura pri oslikavanju kodeksa značajka je upravo kasnogotičkoga i renesansnoga slikarstva. U tim je minijaturama renesansna i prisutnost geometrijske perspektive, narativnost koja je težila prema realizmu i mnoštvu detalja.⁴⁴ Cijeli je okvir isprepleten viticama i *puttima*, koji su također tipično renesansni motiv,⁴⁵ a boje koje prevladavaju jesu plava, simbol čistoće i istine, i zelena, simbol proljeća – obnove nakon zime.⁴⁶ Pri dnu folija, također unutar okvira, nalazi se grb na kojemu je prikazan jelen kako se propinje i kotač napola te na vrhu biskupska mitra.⁴⁷ Grb pripada drugomu patronu *Misala*, onomu koji je naručio oslikavanje renesansnih iluminacija. Svakako je riječ o pripadniku plemićke obitelji Bakač-Erdödy,⁴⁸ no u literaturi nije razjašnjeno o kome je točno riječ. Dok Kniewald navodi kako se radi o Šimunu Erdödyju, zagrebačkome biskupu 1518.-1543. godine,⁴⁹ mnogo je vjerojatnija Ivandijina tvrdnja da je to grb kardinala Tome Bakača.⁵⁰ Naime, Ivandija je unutar *Misala* pronašao tekst u kojemu se spominje vjenčanje ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika II. Jagelovića, ali doduše ne i ime njegove buduće žene. Po tome je Ivandija zaključio kako je *Misal* ponovno bio oslikavan kako bi postao vjenčanom liturgijskom knjigom Ludovika II. Jagelovića. Također je ponudio i razdoblje ponovnoga oslikavanja – od 1510. do 1515. godine. Upravo je tada Toma Bakač bio upraviteljem (*tutor ac gubernator*) Zagrebačke biskupije. Za *Misal* je mogao saznati jer je 1511. posjetio Zagreb i jer je bio čuvarem (*tutor et defensor*) oporuke Osvalda Thuza.⁵¹ Takav bi

40 NOVAK 2008A: 135. O sukobu Matijaša i Frankapana vidi: KLAJČ 1985: 134, 135.

41 J. HALL 1991: 369.

42 Da se i sam biskup Osvald brinuo o utvrđivanju govori činjenica da je oporučno ostavio 32 000 forinti za uzdržavanje Jajca, Beograda i Severina. M. KRUEK 1995: 62.

43 A. NOVAK 2008A: 22.

44 A. BADURINA 2010: 669-670. O slobodnoj minijaturi u razdoblju 16.-19. stoljeća detaljnije: A. SIMIĆ-BULAT 1964: 55-58. No, bez obzira na to što se u iluminaciji i minijaturi u *Misalu* javljaju renesansni motivi, to se ne može reći i za pismo jer je karakteristično pismo za renesansu bila humanistika.

45 Motiv *putta* (lat. *putus* = *dječacić*) ili krilatoga djeteta čest je u renesansnoj i baroknoj umjetnosti, u kojoj je imao ulogu anđeoskoga duha ili glasnika svjetovne ljubavi. Potječe iz antičke mitologije. J. HALL 1991: 278.

46 M. PANTELIĆ 1970: 65.

47 O heraldičkoj minijaturi vidi: B. ZMAJČIĆ 1964: 49.

48 Prezime Bakoch znači kolar, otuda kotač u grbu. A. LUKINOVIĆ 1995B: 229-231, 230.

49 D. KNIEWALD 1940: 66.

50 A. IVANDIJA 1982: 20. Porijeklom iz nižega plemstva, Toma Bakač zahvaljujući usponu u crkvenoj karijeri bio je i osloncem upravne politike Jagelovića početkom XVI. stoljeća. Godine 1497. imenovan je ostrogonskim biskupom, 1500. kardinalom, nosio je titulu carigradskoga patrijarha, imenovan je upraviteljem nekoliko biskupija, među kojima su bile i Zagrebačka i Senjska. Od njega potječe i hrvatska grana porodice Erdödy. Vidi više: P. ENGEL 2001: 353; V. KLAJČ 1985: 283, 288, 289, 291, 294, 302, 303, 305, 312, 313, 319-321, 336, 337, 348, 349; A. LUKINOVIĆ 1995B: 230.

51 A. IVANDIJA 1982: 18-20; L. DOBRONIĆ 1994: 28, 79. Tekst na koji je Ivandija naišao i koji prenosi u svojem članku: *ORDO BENEDICTIONIS NUBENTIUM et presertim si interim principes conubium celebretur. Tunc primum interogatio facienda est ad regem sic: Serenissime rex, diligit maiestas vestra serenissimum dominam N. hinc astantem affectione coniugali... Tandem interogatio ad reginam: Serenissima domina N. diligit serenitas vestra serenissimum dominium Ludovicum regem hic astantem affectione coniugali... Ivandija je zaključio kako je 1515. terminus ante quem non jer je tada sklopljen ugovor između Vladislava Jagelovića i Maksimilijana Habsburškog prema kojemu se Ludovik vjenčao s Marijom Habsburg te je otada bilo poznato ime zaručnice. A. IVANDIJA 1982: 18; V. KLAJČ 1985: 313.*

se čin uklapao i u kontekst Bakačeva pokušaja organiziranja križarske vojne protiv Osmanlija 1514., a na inicijativu pape Lava X.⁵² Kako je to razdoblje osmanskih osvajanja,⁵³ simbolika prikaza svetoga Jurja kako ubija zmaja mogla je Bakaču biti poticaj da namijeni tu knjigu za Ludovikovo vjenčanje i naruči daljnje oslikavanje. Osim toga, Toma Bakač spominje se kao gubernator opatije Topusko 1518. – 1519. godine.⁵⁴

Može se odbaciti Šimuna Erdödyja kao naručitelja jer se njegov grb razlikovao po tome što je uvijek imao na sebi inicijale S.E.⁵⁵ Premda postoji i mogućnost da je *Misal* dao naručiti Ivan Bakač, Tomin nećak kojega je papa imenovao zagrebačkim biskupom, ona je mala jer Ivan nije vjerojatno nikada bio posvećen za biskupa, a niti je u biskupiji rezidirao.⁵⁶

Nadalje, minijatura s lijeve strane prikazuje pastira na ispaši okruženoga drvećem i planinom, pri čemu bi se pastir s ovcama mogao povezati sa simbolikom biskupa kao pastira odgovornoga za svoje stado.⁵⁷ Minijatura s desne strane također je pejzaž, a minijatura usred teksta, zapravo unutar inicijala,⁵⁸ pak prikazuje crkvu u iznad nje Duha Svetoga kako ju blagoslivlja. Prikaz te minijature povezan je sa samim sadržajem teksta koji govori o posvećenju crkve. Konstatacija o autoru renesansnih iluminacija također ima više, no ako se uzme u obzir vremenski okvir dovršetka *Misala*, 1510. – 1515., postoji vjerojatnost kako je njihov autor doista Julije Klović, što je Kukuljević Sakcinski ustvrdio još krajem 19. stoljeća na temelju monograma u *Misalu*.⁵⁹ Premda Grgo Gamulin i Maria Cionini Visioni odbacuju tu mogućnost,⁶⁰ postoji vjerojatnost da je Toma Bakač poznao oca Klovićeva prvoga patrona, Domenica Grimanija,⁶¹ zbog toga što su obojica bili kardinali, i osim toga Bakač je imao izvrsne veze u Veneciji.⁶² Možda je upravo Bakač bio taj koji je Grimaniju predložio Klovića. U to bi se onda uklopila i činjenica da Klović prije Mohačke bitke (1524. – 1526.) dolazi na dvor u Budim,⁶³ gdje je preko veza Bakača i Grimanija mogao biti otprije poznat dvoru. Bez obzira na to što se prema Klovićevu biografu Vasariju Klović pojavljuje u Veneciji 1516. godine, možda je već prije tamo došao. Ili pak, Ivandija je predložio kao lokaciju oslikavanja *Misala* glagoljaški skriptorij ili tiskaru (Rijeka ili Kosinj) jer se blizu nalazilo Klovićevo rodno mjesto, a Bakač je bio i upraviteljem Senjske biskupije u to vrijeme.⁶⁴ Najzad, kao ni gotičke, tako ni renesansne iluminacije nisu bile dovršene, što je možda povezano s činjenicom da je Kaptol u u jednome trenutku sva financijska sredstva preusmjerio na gradnju utvrde oko katedrale (1512.-1517).⁶⁵ To da se nije koristio pri Ludovikovu vjenčanju može se povezati s činjenicom da Bakač umire 1521., netom prije Ludovikova vjenčanja.⁶⁶

52 Kako je u tome trenutku bio sklopljen mir sa Selimom, Toma na kraju odustaje od križarskoga rata na što su se seljaci pod vodstvom Jurja Dósze pobunili. V. KLAIĆ 1985: 302-304.

53 Godine 1511. odredi akindžija prodiru preko Like i Kapele do Modruša te uništavaju posjede Bernardina Frankapana. Iduće godine osvajaju utvrde Srebreničke banovine. KRUIHEK 1995: 63, 64.

54 A. NOVAK 2008A: 137.

55 D. ZMAJIĆ 1994: 478, 479.

56 A. LUKINOVIĆ 1995B: 229, 230.

57 G. DUBY 2007: 34.

58 O oslikavanju inicijala u srednjovjekovnim kodeksima vidi: M. PANTELIC 1970: 70-78.

59 I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 2000: 7. Postavljena je i teza da je *Misal* u renesansnome stilu dovršio Bakačev monogramist podrijetlom iz sjeverne Italije, koji je boravio u Budimu 1515. – 1520. godine. M. PELC 2007: 547.

60 G. GAMULIN 1993: 13.

61 M. PELC 2013: 28.

62 V. KLAIĆ 1985: 281. Osim toga, postojala je tradicija slanja zagrebačkih liturgijskih knjiga na tiskanje u Veneciju (1484., 1505., 1509.) Vidi: L. DOBRONIĆ 1994: 34, 62, 64.

63 M. PELC 2013: 29.

64 A. IVANDIJA 1982: 23, 24.

65 L. DOBRONIĆ 1994: 81, 82.

66 V. KLAIĆ 1985: 357.

ZAKLJUČAK

Analizirani folij, koji je dio *Misala Jurja de Topusko*, nije lako čitljiv zbog abrevijacija i teškoga razlikovanja slova. Iz sadržaja teksta folija proizlazi kako *Misal* nije bio namijenjen bilo kojemu svećeniku, već samo biskupu. Na temelju iluminacije koja prikazuje svetoga Jurja kako ubija zmaja, zna se kako ga je dao naručiti kanonik Zagrebačkoga kaptola Juraj krajem XV. stoljeća. *Misal* je, zbog svoje skupocjenosti i raskošnosti, reprezentirao moć i bogatstvo Zagrebačke biskupije, kao i moć cistercijske opatije Topusko. Ona je, bez obzira na uvođenje komende, i dalje nastavila biti važnim čimbenikom crkvene organizacije zbog toga što postaje dijelom sustava protuosmanske obrane. Zbog toga je vjerojatno sam kralj Matijaš Korvin dao spojiti dvije časti – onu kanonika Zagrebačkoga kaptola i komendatora cistercijske opatije Topusko.

Analizirani folij iz *Misala*, međutim, ne pripada onome dijelu *Misala* koji je dao oslikati kanonik Juraj, već Toma Bakač Erdödy, upravitelj Zagrebačke biskupije 1511.-1518 i desna ruka Ludovika II. Jagelovića. On je *Misal* prenamijenio u liturgijsku vjenčanu knjigu kralja Ludovika i u radu se razmatra mogućnost da je *Misal* bio oslikavan ili u Senjskoj biskupiji ili Veneciji i da je autor iluminacija bio Julije Klović. To je potkrijepljeno činjenicom da je kardinal Toma Bakač imao dobre veze u Veneciji te vjerojatno poznavao Domenica Grimanija, oca prvoga Klovićeva patrona.

Prilog 1 – folij 190^v iz kodeksa *Misala Juraj de Topusko*, slika se nalazi u: Julije Klović: *najveći minijaturist renesanse = Giulio Clovio: the greatest miniaturist of the Renaissance* [Galerija Klovićevi dvori, 8. studenoga 2012. - 20. siječanj 2013.], Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2013., 127.

Prilog 2 – folij iz kodeksa *Misala Jurja de Topusko* s prikazom svetoga Jurja kako ubija zmaja, preuzeto s: <http://www.tportal.hr/ResourceManager/GetImage.aspx?imgId=475841&width=750&height=550> (pristupljeno: 10. 1. 2017.)

LITERATURA

- J. ADAMČEK, 1980 – Josip Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb: JAZU: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Odjel za hrvatsku povijest: Sveučilišna naklada Liber, 1980.
- J. ADAMČEK, 1987 – Josip Adamček, *Bune i otpori: seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću*, Zagreb: Globus: Filozofski fakultet, Zavod za hrvatsku povijest, 1987.
- M. ANČIĆ, 1994 – Mladen Ančić, Cistercitska opatija u Topuskom do pretvaranja u komendu, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 27, Zagreb, 1994, 29-42.
- A. BADURINA, 1984 – Anđelko Badurina, Iluminacija knjiga u Hrvatskoj u 15. i 16. stoljeću, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, 34, 219-223.
- A. BADURINA, 1995 – Anđelko Badurina, *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1995.
- A. BADURINA, 2004 – Anđelko Badurina, Povijest proučavanja iluminiranih rukopisa u Hrvatskoj, in: *Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti (Zagreb, 15. – 17. XI. 2001.)*, ed. Milan Pelc, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2004., 221-222.
- A. BADURINA, 2010 – Anđelko Badurina, Iluminirani latinički i glagoljički rukopisi, *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost sv. 2: Srednji vijek i renesansa: (XIII-XVI. stoljeće)*, ed. Eduard Hercigonja, Zagreb: Školska knjiga: HAZU, 2000., 665-678.
- S. CVETNIĆ, 2012 – Sanja Cvetnić, Verba (de)picta. *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 36, Zagreb, 2012., 125-140.
- L. DOBRONIĆ, 1994 – Lelja Dobronić, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1994.
- G. DUBY, 2007 – Georges Duby, *Tri reda ili imaginarij feudalizma*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2007.
- P. ENGEL, 2001 – Pál Engel, *A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London – New York: I. B. Tauris Publishers, 2001.
- G. GAMULIN, 1993 – Grgo Gamulin, Predgovor za Klovića, *Julije Klović*, Zagreb: Laurana, 1993., 7-20.
- A. IVANDIJA, 1982 – Antun Ivandija, Marginalije uz misal naslovnog rozonskog biskupa i čazmanskog prepošta „Jurja de Topusko“, *Croatica Christiana Periodica*, 10, Zagreb, 1982., 1-26.
- J. HALL, 1991 – James Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb: „August Cesarec“, 1991.
- M. JERKOVIĆ, 2011 – Marko Jerković, Uprava Zagrebačkog kaptola nad Sisačkim vlastelinstvom od 1215. godine do sredine 14. Stoljeća, in: *Antiquam fidem: radovi sa znanstvenog skupa Sisak, 3.-5. prosinca 2010.*, ed. Darko Terpet, Spomenka Jurić, Zagreb, 2011, 149-176.
- D. KNIEWALD, 1940 – Dragutin Kniewald, Misal čazmanskog prepošta Jurja de Topusko i zagrebačkog biskupa Šimuna Erdödy, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Umjetničkoga razreda IV*, Zagreb, 1940., 44-84.
- V. KLAIĆ, 1985 – Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata, knj. 4*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985.
- M. KRUHEK, 1995 – Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb: Institut za suvremenu povijest, 1995.
- I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 2000 – Ivan, *Jure Glović prozvan Julio Klovio: hrvatski sitnoslikar (Pretisak)*, Zagreb: Družba Braća Hrvatskoga Zmaja, 2000.
- M. KURELAC, *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost sv. 2: Srednji vijek i renesansa: (XIII-XVI. stoljeće)*, ed. Eduard Hercigonja, Zagreb: Školska knjiga, HAZU, 2000., 39-61.
- A. LUKINOVIĆ, 1995A – Andrija Lukinović, *Zagreb-devetstoljetna biskupija*, Zagreb: Glas koncila, 1995.
- A. LUKINOVIĆ, 1995B – Andrija Lukinović, Biskup Ivan Bakač, *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb: Školska knjiga, 1995., 229-231.
- G. MELVILLE, 2016 – Gert Melville, *The World of Medieval Monasticism: Its History and forms of life*, Minnesota: Liturgical press, 2016.
- A. NOVAK, 2008A – Ana Novak, *Topusko u razdoblju od dolaska cistercita do kraja srednjeg vijeka: magistarski rad*, Zagreb, 2008.

- A. NOVAK, 2008B – Ana Novak, Uključivanje Opatije Topusko u crkveno-politički i javni život na području Zagrebačke biskupije (Djelatnost opata Ivana II. i sjeveroistočni posjedi cistercijske Opatije Blažene Djevice Marije). *Povijesni prilozi*, 34, Zagreb, 2008, 27-42.
- M. PANTELIĆ, 1970 – Marija Pantelić, Povijesna podloga iluminacije Hrvojeva misala, *Slovo*, poseban otisak iz br. 20, Zagreb, 1970.
- M. PELC, 2007 – Milan Pelc, *Renesansa*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2007.
- M. PELC, 2010 – Milan Pelc, *Hrvatska umjetnost – povijest i spomenici*, ed. Milan Pelc, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti i Školska knjiga, 2010., 168-169.
- M. PELC, 2013 – Milan Pelc, Svijet Julija Klovića, *Julije Klović: najveći minijaturist renesanse = Giulio Clovio: the greatest miniaturist of the Renaissance: [Galerija Klovićevi dvori, 8. studenoga 2012. - 20. siječanj 2013.]*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2013.
- S. RAZUM, 1995 – Stjepan Razum, Osvald Thuz od Sv. Ladislava, *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb: Školska knjiga, 1995., 207-220.
- A. SIMIĆ-BULAT, 1964. – Anka Simić-Bulat, Slobodna minijatura, in: *Minijatura u Jugoslaviji (katalog izložbe)*, ed. Zdenka Munk, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1964.
- A. STIPIČEVIĆ, 2004 – Aleksandar Stipičević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata knj. 1*, Zagreb: Školska knjiga, 2004.
- F. ŠANJEK, 2004 – Franjo Šanjek, *Latinska paleografija i diplomatika*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji – Studia Croatica, 2004.
- B. ZMAJIĆ, 1944 – Bartol Zmajić, Grbovi zagrebačkih biskupa i nadbiskupa, in: *Kulturno povijesni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka*, ed. Dragutin Kniewald, Zagreb, 1944., 471-492.
- B. ZMAJIĆ, 1964. – Bartol Zmajić, Grbovnice, in: *Minijatura u Jugoslaviji (katalog izložbe)*, ed. Zdenka Munk, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1964., 49.
- E. WELCH, 2000 – Evelyn Welch, *Art in Renaissance Italy: 1350-1500*, Oxford: Oxford University Press, 2000.

THE MINIATURE AND ILLUMINATION AS THE REPRESENTATION OF POLITICAL AND ECONOMIC POWER: EXAMPLE OF MISSAL *GEORGE OF TOPUSKO*

Summary

This paper analyses a page from one of the most famous liturgical books from the treasury of Zagreb's cathedral, Missal of George of Topusko. The purpose of the Missal was to serve as a bishop's liturgical book. Consequently, it was luxuriously illuminated and represented the accumulated wealth of Zagreb's archdiocese and Kaptol at the end of the 15th century. However, Missal was not finished due to the death of its founder, prebendary George. It was repainted in renaissance style some 15 years later because cardinal Toma Bakač Erdödy wanted to make the bridal liturgical book for the Hungarian-Croatian king Ludovic Jagiellion. He probably chose the Missal because he saw its beauty when visited Zagreb in 1511, but it may, also, be because of the illumination which shows how Saint George killed the dragon. Namely, the dragon symbolized the Ottomans against whom Toma fought. We do not know who painted renaissance illuminations, in this book it is argued that it was Giulio Clovio.

Keywords: Missal of George of Topusko; Zagreb's Diocese and Chapter; Late Middle Ages; 15th century; 16th century; the Ottomans; the Abbey of Topusko; Toma Bakač Erdödy; Giulio Clovio